

A Tolna megyei németek sorsa a betelepítésektől napjainkig

SZENYÉRI ZOLTÁN¹

Bevezetés

A délkelet-dunántúli németiség a mai Magyarország egyik legnagyobb nemzetiségi szigete. Régóta „Schwäbische Türkei” néven emlegetik őket, idesorolva Baranya, Tolna és Somogy megyék német származású lakosságát. Jelentőségüket növeli az a tény, hogy az elmúlt évtizedek történelmi viharai, erőszakos beavatkozásai és a növekvő asszimiláció ellenére egyes területek fennmaradhattak szinte összefüggő, zárt nyelvi tömbként.

Tolna megye az ország más dél-dunántúli és dél-alföldi megyéihez hasonlóan óriási népességvesztést szenvedett a török uralom idején. A falvak nagy része megyénkben is elnéptelenedett a mértéktelen adóztatás következtében, ráadásul erre vezettek a legfontosabb hadiútvonalak Buda felé. A török Eszéken átkelve hagyományosan ezt a térséget választotta Bécs elleni támadásainak útvonalául. A pusztítás nagyságát növelték a 17. sz. végi felszabadító hadjáratok, ezúttal a győzedelmes Habsburg-seregek használták Tolna területét felvonulási célpontként.

A vármegye településeinek száma a 15. sz.-ban még 561 volt, ebből a 17. sz. végére 45 helység maradt meg, igazán tősgyökeres magyar lakosság ekkor csak a Sárköz megközelíthetetlen mocsárvilágában létezett (BELLÉR B. 1981). 1696-ban összesen 448 szerb és 488 magyar háztartást írtak össze az egész megye területén. A szerbek a török elől tömegesen húzódtak É-ra az elnéptelenedett pusztákra. Tolna, Döbrököz, Mekényes, Grábóc és Tamási rác településeknek számítotak, s akkoriban Dunaföldvár és Paks lakóinak fele is ilyen származású volt (WEIDLEIN J. 1937). A Rákóczi-szabadságharc idején a szerbek szembekerültek a kurucokkal, ezért java részük ismét D-ebbre került, az 1711 után visszatértek száma nem érte el a korábbiakat. A Tolnában később keletkezett rác települések inkább összeköltözések, s nem új betelepülés révén jöttek létre.

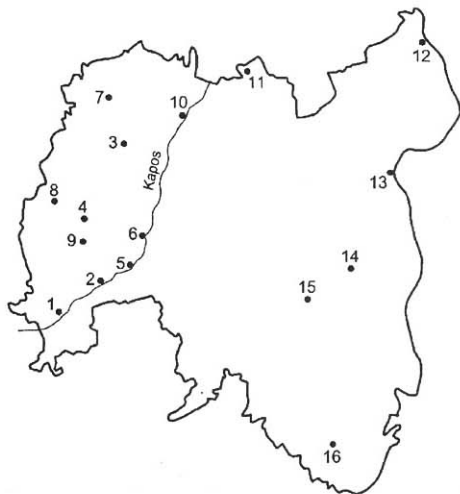
MÜLLER János Kristóf 1709-ből való térképén a Kapos vonalától Ny-ra eső területeken 19 helységet tüntet fel, K-re pedig 13-at. Az ő korához képest ma a K-i térségben jóval több található (WEIDLEIN J. 1937). Ez is azt bizonyítja, hogy a 17. sz. hadiútja a folyótól K-re eső megyerészt keresztelték – a budai és a fehérvári utakról van szó –, ahonnan a lakosság, ha tehette, elmenekült (*1. ábra*).

1720 körül a népsűrűség becslések alapján 3,5–4,5 fő/km² lehetett, 8–12 háztartás létezhetett egy-egy településen (HARTMANN R. 1935). Tolnán 26, Aparon 38, Szekszárdon 65 fő, Pincehelyen 58 háztartást írtak össze, s így e helységek számítottak a legnépesebbeknek.

A megye vérvésztéseit csak telepítésekkel lehetett rövid idő alatt pótolni. Az első jövevények az 1710-es években még magyarok voltak, s főleg a felvidéki és a nyugat-dunántúli megyékből érkeztek Tolna É-i és Ny-i részére. Bedeg, Sárszentlőrinc, Lápafő, Gyöngyös kapott PESTI Frigyes adatai alapján ilyen módon lakosságot (WEIDLEIN J. 1937).

¹

Földrajz-történelem szakos középiskolai tanár, Illyés Gyula Gimnázium, Dombóvár.

1. ábra. A MÜLLER János Kristóf-féle térképen (1709) szereplő, ma is létező Tolna megyei települések. – 1 = Dombóvár; 2 = Döbrököz; 3 = Tamási; 4 = Kocsola; 5 = Szakály; 6 = Regöly; 7 = Szokol; 8 = Szakcs; 9 = Dalmand; 10 = Pincehely; 11 = Simon-tornya; 12 = Dunaföldvár; 13 = Paks; 14 = Tolna; 15 = Szekszárd; 16 = Bátaszék

Die auch heute vorhandenen Gemeinden des Komitats Tolna an der Landkarte von János Kristóf MÜLLER (1709). – 1 = Dombóvár; 2 = Döbrököz; 3 = Tamási; 4 = Kocsola; 5 = Szakály; 6 = Regöly; 7 = Szokol; 8 = Szakcs; 9 = Dalmand; 10 = Pincehely; 11 = Simon-tornya; 12 = Dunaföldvár; 13 = Paks; 14 = Tolna; 15 = Szekszárd; 16 = Bátaszék

telepéseket Tolna megyébe saját birtokaira. 20 falu német lakossága az ő közreműködésével jött létre (BELLÉR B. 1981). Vegyes népességű falvakat nemigen tűrt meg, általában felekezetek szerint szigorúan elkülönítette alattvalóit. Kivétel volt ez alól Diósberény, ahol a magyar lakosok a németek érkezése után is a helyükön maradtak (WEIDLEIN J. 1937).

A telepítések első nagy hulláma 1718–1725 között történt. Ekkor kapta német lakosságát Tolna, Kakasd, Györköny, Majos, Závod, Kismányok, Cikó, Gyöng, Kalaznó, Tevel, Izmény, Mucsfa, Csibrák, Varsád, Hőgyész, Szakadát, Mórág és Kistormás. Az 1730-as években költöztek Páriba, Kétyre a németek; Apar, Duzs, Murga pedig 1742–1745 között kapott jövevényeket (WEIDLEIN J. 1937). Dunakömlődre és Németkérre II. József idején, 1785-ben jöttek telepések.

Ez az évtized zárta le a 18. sz. e nagy népességmozgását. Már meglévő sváb lakosságához ugyanekkor kapott utánpótlásként újabb érkezőket Grábóc, Mőzs, Nagyszékely, Bonyhád, Mórág, Majos, Kalaznó, Gyöng és Szekszárd. A 19. sz. közepéig 61 Tolna megyei településbe költöztek németek (BELLÉR B. 1981). Sok településnél viszont a hiányos adatok, az elvesztett szerződések miatt nem lehet a betelepítés pontos évszámát megállapítani.

A német telepítéseket főleg főnemesi birtokosok kezdeményezték. Elsősorban a Dőryek, Wallis gróf, a Magyary-Kossa család Mercy gróf, Schilson báró, és az Esterházyak voltak azok, akik százával csalogatták birtokaikra a külföldi lakosokat (BELLÉR B. 1981). Rajtuk kívül a katolikus egyház is visszakarta régi uradalmait, a török kiűzése után a szekszárdi apátság is toborzott új bevándorlókat. Megyénkben az állam nem vállalt szerepet a telepítésekben, a Haditanács és a Kamara inkább a Bánság újranepezítésében működött közre. Politikai szempontok nem játszottak szerepet a népességvándorlásban, a német telepések hazánkba a háborús pusztítások, a magas adók, a vallási konfliktusok és a túlnépesedés miatt jöttek be. Ebben az időben Németországot elárasztották a magyar birtokosok toborzólevelei és ügynökei, akik különböző kedvezmények ígéretével próbálták a lakosságot lakóhelye elhagyására rábírni. Nem minden körülmény alakult a jövevények várakozásai szerint, ezért gyakori volt a visszaáramlás, sőt az is előfordult, hogy a földesurak egymás parasztjait csábították át előnyösebb szerződéseikkel.

A telepítő arisztokraták közül külön ki kell emelni Mercy gróft. Ő volt a bánsági telepítések egyik állami megbízottja, s e pozícióját kihasználva szívesen irányította át a

Német falvaink nem egyféle módon keletkeztek. Vannak teljesen új alapításúak – Apar, Cikó, Hőgyész, Kakasd, Tevel –, amelyeket anyatelepüléseknek is nevezhetünk. Ugyanakkor a 18. sz.-ban folyamatos volt az átszivárgás más, eredetileg magyarok vagy délszlávok lakta településekre, így megváltozott e helységek nemzetiségi összetétele. Szép példája ennek Kurd, amely az 1740-es években még magyarok és rácok által lakott falu volt, de a szakadati, diósberényi, kisdorogi bevándorlók átalakították. A 18. sz. végén azután a községben is többségbe került a németiség (HARTMANN R. 1935).

Az érkezettek számát megfelelő feljegyzések hiányában nehéz megállapítani. A legelőször jött németeknél segítséget jelentenek a dűlőfelosztások, de a későbbi betelepetteknél ezt sem lehet pontosan alkalmazni, mert ők kisebb, töredék földeket kaptak, ritkán egész dűlőket (WEIDLEIN J. 1937). E felosztás alapján pl. Mórágý 36, Kéty 30, Murga szintén 30 családot kaphatott.

Az első betelepülők a módosabbak közül kerültek ki, a későbbi hullámokban jött svábok jóval szegényebbek voltak. A 18. sz. végén már akadályozták a Német-Római Császárságban a vagyon pénzzé tételét és külföldre vitelét, ezért akkor már jobbra a nincstelenség keltek útra (pl. azok a fiatalabb gyermekek, akiket az elsőszülöttségi öröklési rend megfosztott a földbirtoktól).

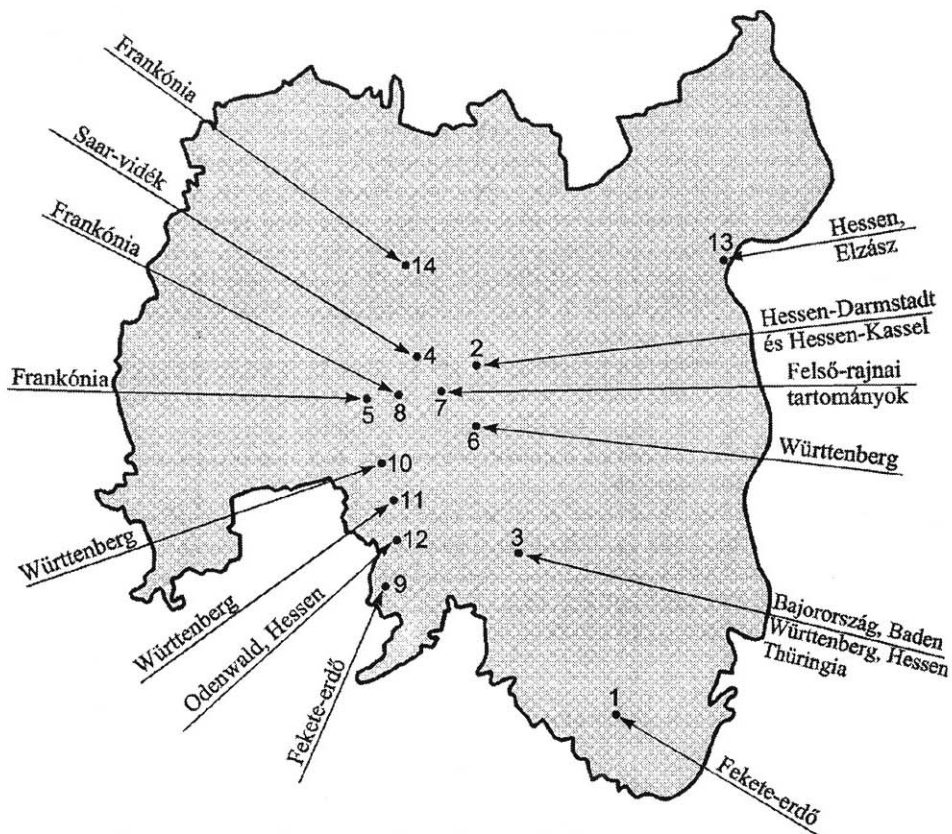
A hazánkba érkezett németeket ma sokszor egyöntetűen sváboknak nevezik, pedig eredeti lakóhelyük nemcsak ez a tartomány volt. A dél-német tartományok mindegyike jelentős népesség kibocsátó volt (2. ábra). A Rajna-menti térségből is sokan jöttek, PESTI Frigyes helységnévtára több területet is megemlít. Igaz, hogy az ő felmérése legtöbbször egyéni bevallás alapján készült, ennél sokkal megbízhatóbbak a nyelvjáráskutatások.

Tolna megye német nemzetiségű lakossága a 19. sz. közepén

FÉNYES Elek geográfiai szótárának megállapításai a 19. sz. nemzetiségi és vallási összetételét tükrözik. Sajnos, a szerző nem mindig következetes, adatai hiányosak. Minősítése alapján osztottuk a településeket öt csoportba. Ennél pontosabban a németiség arányát nem lehet megállapítani, hiszen vallásuk katolikus, evangélikus és református is lehetett, s vegyes népességű falvaink is legtöbbször homogén vallásúak. Abban az esetben, ha egy települést németként tüntetett fel, s az vallásilag is egyenmű, akkor azt valóban teljesen németnek tarthatjuk. Ilyen pl. Apar, Apáti, Belác, Csibrák, Duzs, hogy csak néhányat említsünk. Ennek az a magyarázata, hogy a telepítések idején – mint Mercy gróf esetében korábban látható volt – igyekeztek nemzetiségileg, felekezetiileg homogén uradalmakat kialakítani (3. ábra).

Vegyes vallású, németnek minősített falvaknál a többségi felekezet a németeké, de a kisebbség is esetleg lehet ilyen nemzetiségű, ha a tulajdonos etnikai azonosságra törekedett. Az alárendelt egyházi minősítés rejthet magyarokat is, de ezt pontos adatok hiányában nem lehet megállapítani. A kisebbségi vallás szerepe általában minimális (Mórágý esetében pl. 1360 református mellett 14 katolikust és 10 evangélikust találunk, Kétyben viszont 970 evangélikus mellett 203 katolikus lakott akkor FÉNYES alapján, s a német minősítés mellett ilyen esetben nagyobb számú magyar lakosságra gondolhatunk).

Még nehezebb pontos helyzetképet adni a vegyesnek minősített, vegyes felekezeti helységek esetében. Legtöbbször egyáltalán nem találunk utalást arra vonatkozóan, milyen nemzetiségi arányok állnak a vallási adatok mögött. (Nagyszékelyen 109 katolikust, 99

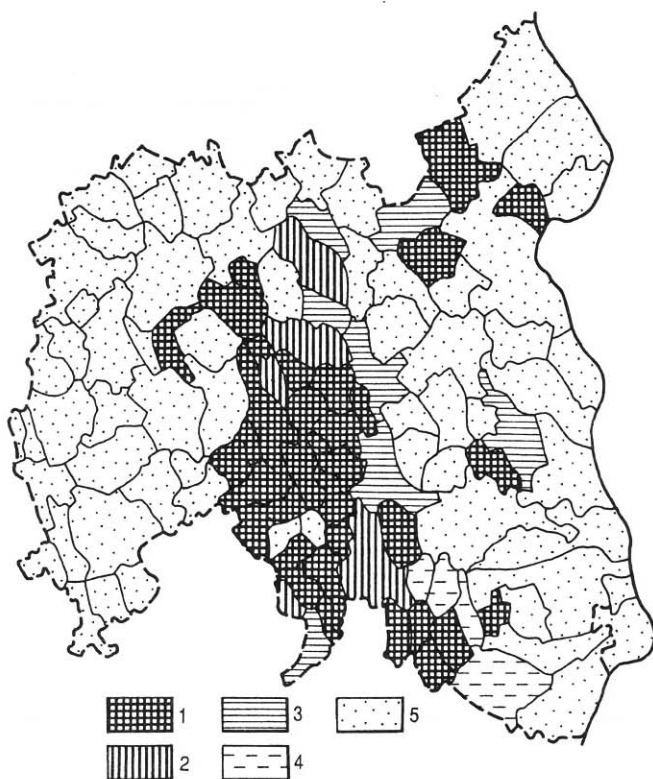

2. ábra. A Tolna megyei németek származási területei. – 1 = Bátaszék; 2 = Varsád; 3 = Kakasd; 4 = Diósberény; 5 = Dúzs; 6 = Felsőnána; 7 = Kalaznó; 8 = Hőgyész; 9 = Izmény; 10 = Mucsi; 11 = Závod; 12 = Mucsfa; 13 = Paks; 14 = Keszőhidegkút

Herkunftsgebiete der Deutschen des Komitats Tolna. – 1 = Bátaszék; 2 = Varsád; 3 = Kakasd; 4 = Diósberény; 5 = Dúzs; 6 = Felsőnána; 7 = Kalaznó; 8 = Hőgyész; 9 = Izmény; 10 = Mucsi; 11 = Závod; 12 = Mucsfa; 13 = Paks; 14 = Keszőhidegkút

evangélikust láthatunk a hovatartozásra való utalás nélkül, ill. pontosítva 1840 református magyart és németet, ez utóbbi adatból szintén lehetetlen egzakt megoszlást kiolvasni.)

Néhányszor részletesebb, precízebb értékeket is találhatunk. Kölesd és Udvari falvakban így lényegesen közelebb juthatunk a valódi nemzetiségi arányok megismeréséhez. Az előbbinél 516 evangélikus belül 346 németről történik említés, s a minősítés alapján – magyar-német falu – az 1200 itteni református inkább magyarnak tekinthető. Udvariban egészen hű képet kaphatunk a különböző népcsoportokról: 450 magyar katolikusról, 500 német evangélikusról és 120 magyar reformátusról olvashatunk, tehát enyhe magyar többséget jelent ez a magyar-német kategóriába tartozás mellett. Sajnos, az ilyen részletes leírás a ritka kivételek közé tartozik. Ennyi pontatlanság mellett, a mindenre kiterjedő adatok hiányában is adhatunk azonban globális következtetéseket a kor németiségéről.

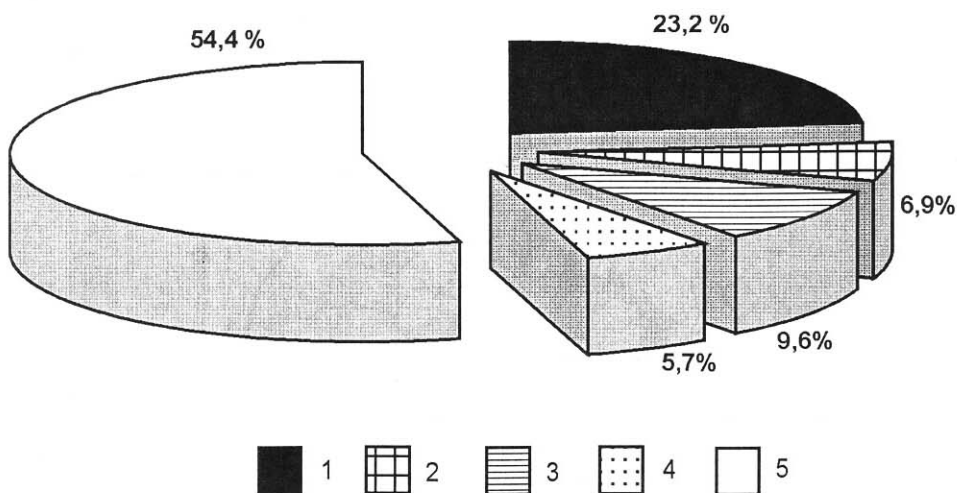

3. ábra. A Tolna megyei német lakosság 1851-ben (FÉNYES E. geográfiai szótára alapján). – 1 = német; 2 = német-magyar; 3 = magyar-német; 4 = szerb lakossággal is rendelkező település; 5 = magyar települések
 Deutsche Bevölkerung im Komitat Tolna (nach FÉNYES E. 1851). – 1 = deutsch; 2 = deutsch-ungarisch; 3 = ungarisch-deutsch; 4 = die auch serbische Bevölkerung habende Siedlungen; 5 = ungarische Siedlungen

FÉNYES alapján a megye összlakossága ekkor 155 ezer fő, ebből 36 ezer lakott a németnek, 11 ezer a német-magyarának minősített településeken. Ezek az értékek a 4. ábrán feltüntetett következő arányokat jelentették

Földrajzi elhelyezkedésük alapján a német, ill. német-magyar falvak zöme már ekkor is a Völgység és a Tolnai-Hegyhát területén volt. Nagyszékelytől Váraljáig egy É–D-i tengely mentén Kisvejke és Nagyvejke kivételével mindegyik rendelkezett a szerző alapján német lakossággal. Ezen belül Gyöng, Diósberény, Bonyhád, Györe, Nagyszékely volt német-magyar, a többi németnek minősítve. Létezett egy másik német tömb Bátaszéktől Ny-ra, s ettől eltekintve csak a megye ÉK-i részén találunk nagyobb arányban svábokat (3. ábra).

Három nemzetiség élt viszont együtt Délkelet-Tolnában, ahol a magyarok és németek mellett szerbek is laktak néhány településen. Grábóc, Szálka, Alsónána és Bátaszék rendelkezett akkor jelentős akkoriban élszláv lakossággal. A rácok aránya a négy településen összességében is csak 14% volt, nem véletlen, hogy korán sújtotta őket az erőteljes asszimiláció.

4. ábra. A Tolna megyei települések megoszlása nemzetiségek szerint 1850-ben. – Jelmagyarázatot l. a 3. ábránál.
Verteilung der Gemeinden im Komitat Tolna nach Nationalitäten (1850). – Abbildungserklärung: S. Abb. 3.

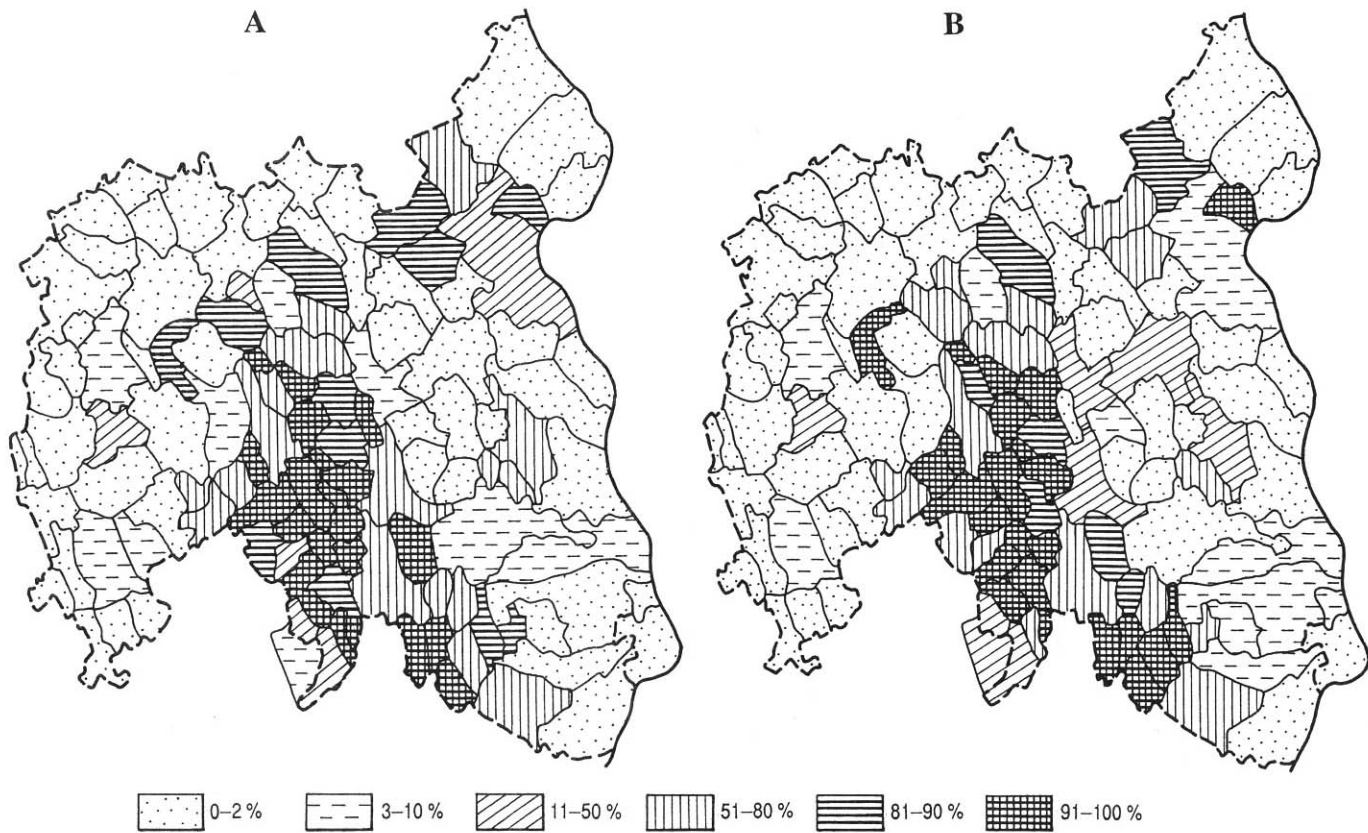
Sorsuk a 19. sz. végétől a második világháború kezdetéig

Az 1880-as népszámlálás alapján már pontosabb következtetéseket tudunk tenni. A FÉNYES által németnek minősített falvakban majdnem mindenhol 50% felett volt ekkor a németek részaránya, ezen belül azonban előfordultak jókora különbségek. Általában 81% feletti aránnyal rendelkező, homogén helyiségekről van szó, csak Mórágý és Németkér birtokolt ennél kisebb nemzetiségi lakosságot (5. ábra, A). A legszámottevőbb eltérést a korábbiakhoz képest Belecska esetében tapasztalhatjuk, ahol 50% alatt maradt a németek részesedése a helység népességéből.

A Tolna megye nagy területein minimális volt ez időben a svábok lélekszáma (a 2% alatti értékek legtöbbször néhány főt jelentenek településenként). Szinte nincs ekkor német lakosság a Duna mentén Pakstól D-re, Tamásitól É-ra és Dombóvár tágabb térségében (5. ábra, B). Ebben a régióban számottevő (11% feletti) németiség Pakson és Kocsolán élt, pedig ezeket FÉNYES Elek korábban magyarnak minősítette.

A trianoni békeszerződés hatására a németek magyarországi aránya is megváltozott. A diktátum előtt 2 milliós németiség élt hazánkban, amely az összlakosság 10,4%-t jelentette, ehhez képest 1920 után mindössze 500 000 fő maradt, amely már csak 6,9%-ot képviselt. A németek még így is az egyetlen számottevő kisebbségként maradtak Magyarországon.

Néhány évig létezett ekkor a nemzetiségügyi minisztérium, aminek irányítója Bleyer Jakab, a hazai németiség vezetője volt, de előbb őt váltották le, majd az önálló tárca is megszűnt létezni (TILKOVSKY L. 1989). Ebben a politikai döntésben is felismerhető bizonyos asszimilálási tendencia, pedig a németek sorsa kulcskérdés volt. Példát kellett

5. ábra. Az anyanyelvet beszélők %-os aránya, Tolna megye német lakosságán belül, településenként 1880-ban (A) és 1941-ben (B)
 Anteil der deutschsprechenden Bevölkerung in den deutschbewohnten Gemeinden im Komitat Tolna 1880 (A) und 1941 (B)

volna ugyanis a szomszédoknak mutatni a nemzetiségi kérdés helyes kezelésében, hiszen azok a mi döntéseinkre hivatkozva csökkentették az ottani magyar kisebbség jogait. A szomszédos államokban kedvezőbb volt ekkor a németek helyzete, mert tartottak egy német-magyar nemzetiségi összefogástól, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy az ottani németek földjének nagy részét – a magyarokhoz hasonlóan – kisajátítsák (TILKOVSKY L. 1989).

Az 1923-as nyelvrendelet a szülői értekezletekre bízta, hogy eldöntsék, az iskola vegyes tannyelvű legyen vagy a németet csak tantárgyként tanítsák. Ez a jogszabály tág teret engedett a külső befolyásolásnak, s általában a hivatalos szervek igyekeztek a kétnyelvűséget megakadályozni (TILKOVSKY L. 1989). 1935-ben a módosított új rendelet, a Németországban időközben bekövetkezett politikai változások hatására a vegyes tannyelvű iskolákat helyezte előtérbe, de ezeket úgy alakították ki, hogy az eddig létező csekély számú teljesen német nyelvű iskolát szüntették meg, s inkább azok maradhattak meg eredeti formájukban, ahol a német csak egy volt a többi tantárgy közül (TILKOVSKY L. 1989).

Az Imrédy-kormány idején alakult meg a Volksbund-mozgalom. Külföldi segítséget is igénybe vettek, a többség azt hangoztatta, hogy a magyarországi németiség az egységes német nép része. A kormányzat mindent megtett a Hitler által is támogatott erőteljes német nacionalizmus megfékezéséért. Az 1941-es népszámláláskor anyanyelvre való tekintet nélkül vallhatták magukat a németek is magyar nemzetiségűnek, ez is lehetett egyfajta tiltakozás a volksbundista propaganda ellen. Tragikus módon ezeket az adatokat később kisarkították, mindenkit árulónak és Volksbund-szimpatizánsnak minősítve, akik németnek vallották magukat. Az is közismert, hogy számos esetben törvénytelenül és bűnös módon ezeket az adatokat használták fel a kitelepítések elrendeléséhez és kivitelezéséhez.

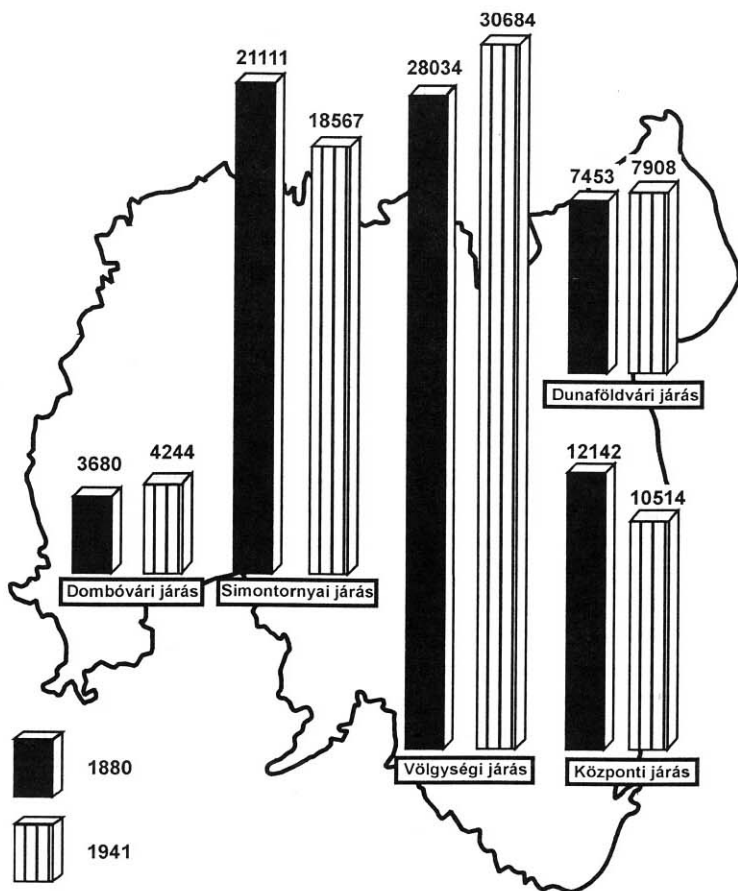
Mindenki viszonylag szabadon vállalhatta nemzeti hovatartozását 1941-ben, akkor még nem kellett semmiféle megtorlástól tartani. A hivatalos politika több évtizedes asszimiláló hajlama ellenére sem érzékelhetők számottevő változások a fél évszázaddal korábbi népszámláláshoz képest. Megfigyelhető, hogy az addig is jelentős németiséggel rendelkező helységekből tovább növekedett a részarányuk, tehát a beolvadás az ő irányukban haladt előre. Pári, Alsónána, Mórág, Kömlőd, Varsád, Csibrák német lakossága 90% fölé, 81% fölé került Németkéré, Diósberényé és Szálkác (5. ábra, B). (Németkér kivételével mindegyik falu a megye azon részén található, ahol tömbszerűen élnek együtt a németek).

Szekszárdtól D-re szintén enyhén nőtt a németek lélekszáma (pl. Decs, Sárpilis és Alsónyék településeken) (5. ábra, B). Ez nem jelentős módosulás inkább néhány beköltöző családdal kell számolnunk, ami egy kicsit módosította az arányokat.

Az összefüggő német terület szélén vagy attól távolabb általában a németiség csökkenése volt jellemző a korábbi helyzethez képest. Szakály és Medina németisége lényegében megszűnt létezni, Keszőhidegkúté, Bikácsé, Györkönyé, Várdombé és Lengyelé 80% alá került, Tolnáé és Zombáé is kevesebb lett 50%-nál (5. ábra, B).

A járási adatok viszont nem mutatnak számottevő eltéréseket, ha az 1880-as és az 1941-es statisztikákat összehasonlítjuk. Az ábrán a lakosság a 19. sz.-i felosztás alapján került besorolásra, az 1941-es már önálló tamási járás létezett, de az ide tartozó településeket s megfelelő összevetés kedvéért a dombóvári és a simontornyai járáshoz soroltuk.

6. ábra. A megye lakosságszám-változása 1880–1941 között, járásonként
 Veränderung der Bevölkerungszahl in den Kreisen des Komitats Tolna zwischen 1880 und 1941

A völgységi járás német lakossága 10%-kal növekedett és szintén enyhe emelkedés volt tapasztalható Dunaföldvár környékén. Ezek azok a járások, ahol a leginkább összefüggő területen voltak akkoriban nemzetiségi falvak. Érdekes Dombóvár környékének 15%-os növekedése, bár abszolút értékben ez csak néhány 100 főt jelent. A központi és a simontornyai járások területén, ahol igen nagy a magyar települések száma, már a svábok csökkenése volt megfigyelhető (6. ábra).

Exodus a második világháború után: a kitelepítések

A második világháború alatt és után valóságos népvándorlás zajlott le Közép-Európában, így Magyarországon is. Az előre nyomuló szovjet hadsereg elől telepítettek

erdélyi szászokat a Szatmár megyei svábok közé, 1944 őszen megkezdődött a bácskai németek menekítése is a szerbek elől. A szovjetek több ezer magyar állampolgárt hurcoltak el kényszermunkára Dél-Dunántúlon ez mintegy 20 000 főt érinthetett (ZIELBAUER GY. 1994).

Ma már politikai elfogultság nélkül vállalható, hogy a németeket kollektív büntetés érte, a háborús pusztításokért és a népirtásért egy egész népcsoportot vontak felelősségre. A közhiedelemmel ellentétben nemcsak a potsdami konferencia, határozatai felelősek ezekért a tragikus eseményekért. ERDEI Ferenc, a Nemzeti Parasztpárt (később: NPP) vezető politikusa, akkori belügyminiszter kezdeményezte, hogy a németek kiszállítása a lehető legszélesebb legyen, s ezzel a jelenlevő pártok küldöttei is egyetértettek az 1945. május 14-i pártközi értekezleten. Nem vették figyelembe BIBÓ Istvánnak, a belügyminisztérium törvényelőkészítő osztálya akkori vezetőjének humánusabb tervezetét, aki legfeljebb házcserét tartott elfogadhatónak, ellenezte az ingóságok elvételét és nem kívánta azokat megbüntetni, akik a legutóbbi népszámláláson bevallották nemzeti hovatartozásukat (TÓTH Á. 1993).

A potsdami diktátumok 400–500 ezer magyarországi németről szóltak, s kezdetben a hazai politikusok is ennyit szándékoztak külföldre kényszeríteni. 1941-ben 477 ezer ember vallotta magát német anyanyelvűnek az országban, innen származhatnak ezek az elképzelések. Az 1945. augusztus 13-i Minisztertanács-ülésem már csak 300 ezer embert említenek, ekkor már ahhoz igazodtak, hogy az összeíráson ennyien tekintették magukat német nemzetiségűnek (TÓTH Á. 1994).

A pártok programjában általában nem kapott külön szerepet a nemzetiségi problémakör. A legtöbbször a demokratikus szabadságjogokról azt feltételezték, hogy önmagukban képesek lesznek megoldani a kisebbségi gondokat. A németekkel kapcsolatban az NPP vallotta a legszélsőségesebb kitelepítő véleményt, az MKP (Magyar Kommunista Párt) árnyaltabban, de szintén ezen az állásponton volt. A kisgazdák és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) jóval mérsékeltterekkel rendelkezett, szerették volna a tervezett létszámot csökkenteni, minél több embert megmenteni.

Az FKGP-nél fontos szerepet játszott, hogy szavazóbázisuk jelentős részét épp a német nemzetiségű parasztság jelentette, de az SZDP párttagságában is jelentős volt a németek aránya, főleg az iparvidékeken és bányaterületeken. Igen jellemző Kovács Imre NPP-politikus véleménye: „A svábság egy batyúval jött ide, egy batyúval is menjen!” (FEHÉR I. 1988). Politikai vakságra vall, hogy a többség ennyire követelte a németek kitoloncolását, hiszen ez alkalmat adott a szomszédos országok – mindenekelőtt Csehszlovákia – vezetői számára, hogy hasonló retorziókat alkalmazzanak az ottani magyarsággal szemben.

A belső telepítések már 1945. tavaszán megkezdődtek, s ez Tolna megyét is érintette. Azok a bukovinai székelyek jelentettek először problémát, akiket az 1941. májusi magyar-román megállapodás alapján a Bácskába telepítettek, majd menekülteként a jugoszláviai bosszúhadjárat elől az ország trianoni területére érkeztek (TÓTH Á. 1994.) A földosztás után azonban elfogytak a kisajátítandó területek, s a menekült magyaroknak az itteni németek kárára, erőszakkal biztosítottak földeket, házakat. Gyakran előfordult rátelepítés, azaz a jövevényeket összeköltöztették a németekkel, ami nem kevés feszültséget okozott. Lengyelen pl. zsúfolt gyűjtőtábor alakítottak ki a svábok részére s közülük a munkaképteleneket Györkönyre, Bikácsra Németkérré vitték.

Igyekeztek minél több Volksbund-tagot kimutatni, hogy annál több legyen a kisa-
játítható föld (így pl. egyedül Bonyhád körül 25 községben összesen 30 ezer holdat vettek
el a régi tulajdonosaiktól) (FEHÉR I. 1988). Az atrocitások hatására végül Bodor György
telepítési megbízottat május végén leváltották, de addigra végrehajthatta terveit: 4350
családtól vették el anyagi javait. Figyelembe véve a székelyek nagyobb gyermeklétszámát
mindkét oldalon 12 000 ember sorsáról volt szó.

A kitelepítések megszervezésére 1945. május 16-án létre hozták a Népgondozó
Hivatalt, ennek az intézménynek kellett irányítani a későbbi nemzethűségi vizsgálatokat.
A Földművelésügyi Minisztérium ugyanakkor megalakította a Telepítési Hivatalt, s a két
hatóság között nem kevés hatásköri és politikai vita alakult ki a későbbiekben. Az előbbi
ugyanis az MKP irányvonalát, az utóbbi a kisgazdákat képviselte (TÓTH Á. 1993).

1945. július 1-jén kormányrendelet intézkedett a németek „minősítéséről”. Volks-
bund-vezetők, -tagok, -támogatók, ill. kívülálló csoportjaira osztották a svábokat. Az első
kettőbe soroltakra összeköltöztetés, vagyonek Kobzás és kitelepítés várt. Jellemző módon
azoknak a személyeknek, akik egyik kategóriába sem kerültek be, „de nemzethűségükről
nem tettek tanúságot”, házaikba szintén idegeneket kellett befogadniuk (TÓTH Á. 1993).

Ősszel megkezdődtek a rendelet alapján a vizsgálatok. 96 községben 69 520
személyt „világítottak át” és 38%-ukat ítélték vagyonek Kobzásra. Ezzel az átlaggal számol-
va legfeljebb 100 000 főt lehetett volna külföldre kényszeríteni, ráadásul a kevésbé
tehetősek voltak a Volksbund tagjai, akikről nem lehetett sok földet elvenni (TÓTH Á.
1993). A belső migrációt tovább erőltették, pedig ekkor már nem állt rendelkezésre
elegendő birtokterület. Főleg az MKP szerette volna az áttelepítéseket folytatni, hiszen
dunántúli szavazóbázisát akarta az alföldi szegényparaszток letelepítésével biztosítani.

A belső népességvándorlás sok helyen nehézségekbe ütközött a németek ellenállása
miatt. Zombán, Váralján, Mözsön, Páriban, Tengelicen, Dunakömlődön, Kétyen és Ko-
csolán voltak erőszakos cselekmények, de ezeket a sajtó valószínűleg felnagyította, hogy
a közvéleményt a svábok ellen hangolják. Októberben a belügyminiszter felfüggesztette a
tolnai német községek autonómiáját és a képviselőtestületek működését, ami már a
demokrácia nyílt megsértése volt (FEHÉR I. 1988).

A svábokat az év végéig újabb gyűjtőáborokba kényszerítették, a helyszínt úgy
megválasztva, hogy a településeken a nemzetiségi lakosok aránya 70% felett legyen.
(Tehát nem a nagyobb, de alacsonyabb német arányú településeket választották ki). A
földrajzi fekvés, a vasút létezése nem számított, s ebből súlyos problémák adódtak (TÓTH
Á. 1993). Megyénkben Mucsiban, Dunakömlődön, Alsónánán létesítettek lágereket, ahol
kis helyen rengeteg embert zsúfoltak össze (*I., 2. táblázat*).

1945. december 29-én megjelent a hivatalos rendelet a kitelepítések végrehajtásá-
ról. A Volksbund- és SS-tagság mellett a hivatalos indoklásban szerepeltek azok a szemé-
lyek is, akik német nemzetiségűnek vallották magukat és akik magyarosított nevüket
visszanémetesítették. Azoknak viszont, akik pedig német anyanyelvüként magyarságuk
mellett tettek hűségnyilatkozatot, mentességükhöz üldöztetésüket is bizonyítaniuk kellett
(FEHÉR I. 1988). Ebben a döntésben tehát felfedezhetjük a korábban bemutatott kollektív
büntetési formát.

A terveknek megfelelően 1946. január 9-én Budaörsről elindult az első svábokat
szállító vonatszerelvény és július 1-jéig közel 120 000 német hagyta el az országot (FEHÉR
I. 1988).

1. táblázat. A svábok gyűjtőtáborba költöztetésének terve 1945 decemberében

Népgondozó Hivatal Kirendeltsége	Táborok száma	Táborok lakóházainak száma	Elhelyezendők létszáma, fő	Egy házra eső lélekszám, fő
I.	5	5 075	134 584	26
II.	5	4 254	77 768	18
III.	7	6 453	136 409	21
IV. (Tolna)	4	2 510	86 577	34
V.	1	628	11 839	18
<i>Összesen:</i>	22	18 920	447 177	<i>Átlag: 23</i>

Forrás: TÓTH Á. Telepítések Magyarországon 1945–1948 között

2. táblázat. Tolnai gyűjtőtáborok részletes statisztikai adatai

Táborhely	Község lakossága, fő	Németek aránya, %	Rendelkezésre álló lakóház, db	Ide telepítendő községek száma	Elhelyezen- dők száma, fő	Egy házra eső lakosság, fő
Mucsi	4805	96–98	952	25	22 518	23
Dunakömlőd	2210	96	493	7	7 804	15
Alsónána (Mórággyal)	3277	98–99	767	43	41 179	53

Forrás: TÓTH Á. Telepítések Magyarországon 1945–1948 között

A telepítő biztosok általában teljes zárlatot, kijárási tilalmat rendeltek el az érintett települések esetében, e falvakban idegenek is csak engedéllyel tartózkodhattak. Állandó sérelemként a helyi önkormányzatokat egyáltalán nem, vagy csak későn értesítették, általában kész listákkal érkeztek a hatóságok. Az elkobzásokat leltár nélkül végezték, mindennaposak voltak a visszaélések az anyagi javakkal, óriási volt az állatállomány pusztulása (TÓTH Á. 1993). Tolna megye 8 községéből 1946. júniusáig a kitelepítések elakadásáig 11 928 embert kényszerítettek lakóhelye elhagyására (FEHÉR I. 1988).

A kiszállítások felfüggesztésében főleg a nemzetközi helyzet megváltozása játszott közre. 1946 közepére az antifasiszta koalíció lényegében felbomlott, az Egyesült Államok nem azonosította már magát a potsdami határozatokkal. A magyarországi németek zömmel az ő zónájukba kerültek, de egyre nagyobb gondot jelentett a jövevények ellátása. Ezért próbálták a németek befogadását anyagi feltételekhez kötni, amely sokáig patthelyzethez vezetett. 1946. augusztus 22-én született meg a magyar kormány megállapodása az amerikaiakkal. Ennek legfontosabb pontja előírta, hogy 20 év feletti korú lakosok esetében Magyarország 500 márkát köteles biztosítani minden áttelepítettnek. A megegyezés ezen kívül aprólékosan részletezte a kiszállítások egészségügyi, biztonsági és közlekedési feltételeit. Ez a pár hónapnyi szünet inkább fokozta a nehézségeket Tolnában is, hiszen tömegesen érkeztek az ország más részeiből telepések – hozzáánk főleg Bihar, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyékből –, akiket legtöbbször összeköltöztettek a német családokkal, súlyos feszültségeket előidézve ezzel.

Belügyminiszteri beszámoló alapján 1946. szeptember-november között újabb 11 000 embert szállítottak ki a megyéből (bár egy másik jelentés csak 5426 főt említ). A

nagyobb számban esetleg benne vannak a nem magyarországi, főleg bácskai svábok is (TÓTH A. 1993). Kedvezőtlen fejlemény volt, hogy 1947 tavaszán ismét lelassult a kényszermigráció üteme, az amerikai hatóságok egyre több kifogást emeltek, egyre több szerelvényt fordítottak vissza, s májusban az USA teljesen leállította a befogadást.

A kitelepítések újbóli felújítását főleg a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtása kényszerítette ki. Az É-i szomszédunkból érkező magyaroknak is házat, földet, megélhetést kellett biztosítani, s mindezt a kormányzat ismét a hazai németek terhére kívánta megadni. Folytatódtak tehát az összeköltöztetések és a svábokkal szembeni retorziók. A Dinnyés-kormány ezért megegyezett a Szovjetunióval, s 1947. augusztus 19. után a szovjet zónába vittek ki további 50 000 (más adat szerint 35 000) főt.

1948. június 15-én történt meg a kitelepítések végleges lezárása. Bár további személyeket is listára vettek, őket már nem tudták kiszállítani. Tolna megye szomorú adata: 1947-ben 44 községből 7228 főt vittek ki erőszakkal az országból (ZIELBAUER GY. 1994). Ez a tragikus népvándorlás átalakította a megye etnikai arányait, s később sokan – ahogy látni fogjuk – újabb megtorlási hullámtól tartva már nem vállalták kultúrájukat, származásukat.

A tolnai németek sorsa a kitelepítésektől napjainkig

A második világháború utáni népszámlálásoknál egyértelműen kiderült, hogy hagyományos módszerekkel nem lehet megnyugtatóan a nemzetiségek lélekszámát megállapítani. Egynyelvű, zárt közösségeknél a legmegbízhatóbb az önbevallás, de ez Magyarországon csak feltételesen fogadható el. A világháború alatti és utáni népességmozgások miatt nem maradtak etnikailag kompakt területek és történelmi okok miatt a németiség eleve szórótabban helyezkedik el, mint a többi nemzetiség.

A zárt falusi közösségek felbomlottak, mindenhol többnyelvűség alakult ki, s a némettel kapcsolatban a beszélt nyelv tudakolása is eredménytelen, hiszen a német világnyelv, amelyet sok nem német nemzetiségű állampolgár is megtanulhatta (HOÓZ I.–KEPECS J.–KLINGER A. 1985). Emellett a népszámlálási adatok napjainkig olyan ingadozást mutatnak, amit valószínűtlennek kell tartanunk.

1941–1949 között a német anyanyelvű megyei lakosság a hivatalos felmérés alapján 96%-kal, a német nemzetiségű pedig 99,5%-kal esett vissza (3. táblázat). Ezek az adatok teljesen elfogadhatatlanok, ha tekintetbe vesszük, hogy a kitelepítések előtt a hazai svábok lélekszámát 370 000 főre becsülték, s ebből kb. 210 000 főt szállítottak ki. Eszerint országos viszonylatban kb. a németiség 44%-a maradhatott meg, tehát megyei viszonylatban is ehhez közel álló adatokat kellett volna kapni. A vagyonelkobzások, összeköltöztetések és a rendőri erőszak emléke még élénken élt a lakosság emlékezetében, s azzal is mindenki tisztában volt, hogy az 1941-es népszámlálás eredményeit használták fel a kitelepítési listák elkészítéséhez. Ezért német nemzetiségüket még az anyanyelvüknél is kevesebben vállalták, a nemzetiségi lakosság 10%-a volt hivatalosan az anyanyelvi-nek (3. táblázat).

A későbbi adatok összességében emelkedő tendenciát mutatnak, oldódtak a görcsök, s a nemzetiséghez tartozás tudata is növekedhetett. Ebben szerepet játszhatott a szélesedő – bár napjainkig nem megfelelő – oktatási rendszer, s az is, hogy szabadabban ápolhatták a mindennapokban kultúrájukat.

3. táblázat. A Tolna megyei németek lélekszáma a népszámlálás alapján, anyanyelv és nemzetiség szerint, 1941–1990 között

Év	Tolna megye összlakossága, fő	Németek anyanyelv alapján, fő	Németek nemzetiség alapján, fő
1941	276 569	74 036	56 703
1949	275 644	2 962	309
1960	272 101	7 595	1 242
1970	263 015	3 808	–
1980	266 694	3 628	1 130
1990	258 610	4 193	2 912

A népszámlálások mellett más adatok is rendelkezésre állnak az 1950-1960-as évekből. A KSH 1955-ben belső használatra készített áttekintést, úgy, hogy a kitelepítések adatai mellett 100 településen helyszíni felmérést is végeztek. Emellett a Művelődési Minisztérium készített jelentést 1961-ben a nemzetiségi oktatás helyzetéről, 1963-ban pedig a minisztérium nemzetiségi osztálya készített becslést. TURÓCZY Károly 1962-ben ezekre az adatokra támaszkodhatott, sőt a nemzetiségi szövetségeknek vannak saját adataik is. Minden áttekintés nagyjából egyező módon akkor 200 000–250 000 fő közé tette a hazai svábok létszámát, nyilvánvalóvá téve a népszámlálási adatok pontatlanságát (HOÓZ I.–KEPECS J.–KLINGER A. 1985).

A hiányosságokat kiküszöbölendő 1980-ban kiegészítő adatgyűjtést végeztek 506 községben, amelyekben a régi népszámlálási adatok alapján nagyobb arányban élt nemzetiségi lakosság, így a német kisebbséghez tartozók is. A felméréseket családonként végezték, s azokat a családtagokat tekintették nemzetiséghez tartozónak, akik nemzetiségi származásúak és az együtt lakók közül egy vagy több személy beszéli a német nyelvet. Ezt a módszert nevezték „tanácsai” minősítésnek, mert a tanácsok voltak a végrehajtók a KSH irányítása mellett. Kérdőbiztosok csak olyan személyek lehettek, akik a település lakóit jól ismerték. Ez a feltétel nagy népességszám és városi körülmények mellett nem teljesült, ezért csak községekben végeztek adatgyűjtést. Mivel vegyes összetételű családoknál is vizsgálódtak, ezért előfordulhatott, hogy esetleg magyar családtagot is németként vettek számításba. Az alábbi kategóriákba sorolták a népességet:

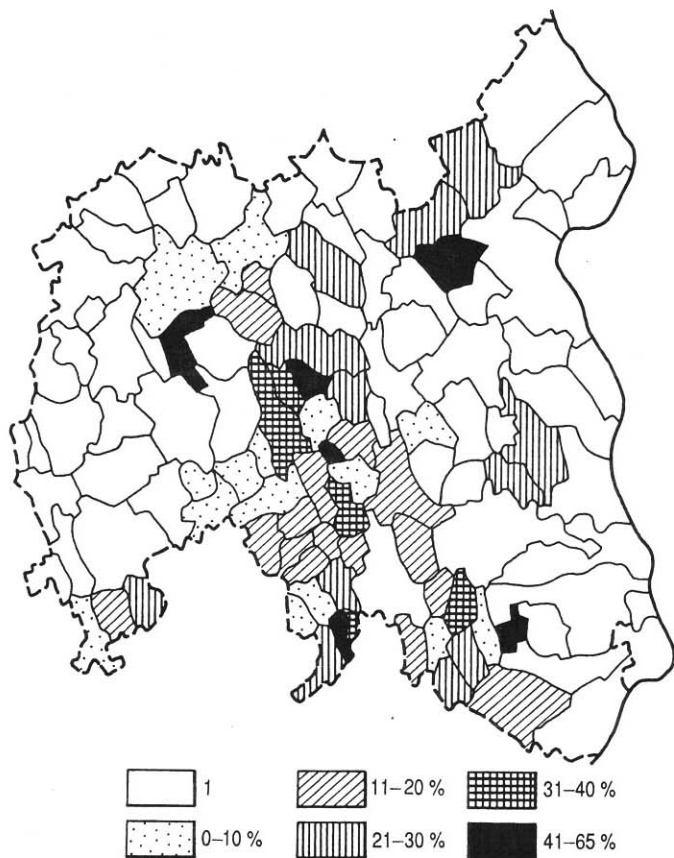
- egyértelműen nemzeti kulturális igényű családok;
- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott családok;
- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott családok.

A harmadik kategória vitatható a legjobban, őket már esetleg magyarnak is lehetne tekinteni, de a felmérésben ugyanakkor döntő szerepet játszott a származás ismerete. Az így kapott értékek jóval közelebb állnak a korábbi becslésekhez, mint a népszámlálási adatok, s a módszer vitathatósága ellenére is pontosabb azoknál, a nemzetiségi szervezetek is ezeket fogadják el hitelesebbnek.

Tolna megye 54 községében végezték el ezt a felmérést, a kapott adatok jóval felülmúlják a népszámlálások anyanyelvre, ill. nemzetiségre vonatkozó hivatalos adatait. A települések több mint felében 10-nél kevesebben vallották magukat még 1980-ban is hivatalosan németnek, s bár anyanyelvüket többen vállalták, ott is sokszoros eltérések adódnak. Alsónána esetében 30-szoros, Csibráknál 26-szoros, Grábócnál 44,5-szeres, Nagyszékelynél pedig 35-szörös különbség adódik a tanácsai felmérés javára a népszámlálással szemben.

Az 1980-as minősítés eredményei alapján megfigyelhető, hogy a kitelepítések, s az azóta, felerősödött asszimiláció hatására a németek %-os arányai szinte minden településen az 1941-es adatok alatt maradtak (7. ábra). Ritkábban előfordulnak magasabb értékek is.

Páriban és Györkönyben a német kulturális igényű lakosság aránya meghaladja a 60%-ot, 8 településen 30%-ot, további 14 helyen pedig 20 és 30% közötti (7. ábra). Megszűnt a Hegyhát D-i részének, s a Völgységnek az eddigi eléggé zárt nemzetiségi tömbje, pedig itt még 1941-ben sorakoztak a 90% feletti német aránnyal rendelkező falvak. A legjobban Apahant, Bátaapáti, Diósberény, Kismányok, Mórág, Murga, Pári, Nagymányok, Szakadát őrizte meg sváb lakóit, de néhány községben minimálisra csökkent a lélekszámuk (7. ábra). Győrében 4,5; Csibrákon 4,9; Duzson 9,3; Mucsiban csak 6,6%-ot ért el a német kisebbség aránya az adatfelvétel idején (1980-ban).

7. ábra. A Tolna megyei németek %-os részesedése a települések lakosságából az 1980. évi tanácsi minősítés alapján. (1 = A fehérén maradt települések nem vettek részt a felmérésben)

Anteil der Deutschen nach der Erhebung der lokalen Verwaltung (1980). (1 = Die weißgebliebenen Gemeinden sind in der Erhebung nicht teilgenommen)

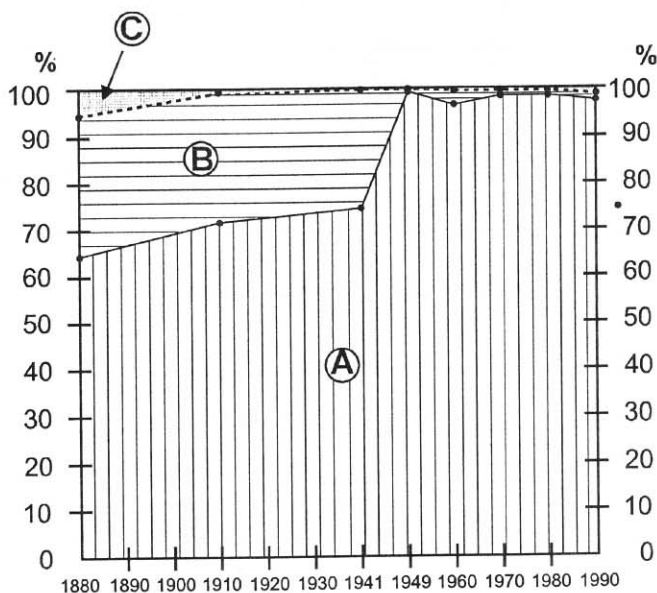
Néhány olyan falu jobban megőrizte németiségét, ahol eredetileg, több mint 40 esztendővel azelőtt, nem olyan nagy lakossággal képviseltették magukat a nemzetiségiek. A korábban említett Györkönyön kívül ide tartozik Mös, Gyök, Hőgyész és Tolna. Ez utóbbi három helységben él Bátaszék és Nagymányok mellett abszolút értékben is a legnagyobb német kisebbség: mind az öt helyen 1000 főnél nagyobb a lélekszámuk.

Tolna megye összlakossága 1980-ban 266 694 fő volt, ebből a tanácsi felmérés 15 999 személyt minősített német nemzetiségűnek, ez 5,9%. 1941-ben az anyanyelvi érték 26,7% volt, a nemzetiségi pedig 20,5% az összes népességhez viszonyítva. Tehát az 1980-as vizsgálatok is – még ha nem is akkora mértékben, mint a népszámlálás adatai – világosan mutatják a tolnai németiség csökkenésének folyamatát.

Ugyanezt tapasztalhatjuk, ha az elmúlt 100 esztendő adatait vetjük össze. A megye német kisebbsége hirtelen „eltűnt” (8. ábra). Az I. világháborúig a németek aránya fokozatosan emelkedett, majd az asszimiláció és az erőteljes magyarosítási propaganda hatására sem érződött, hiszen 1941-ig megfigyelhető a kis mértékű gyarapodás (8. ábra).

A kitelepítések utáni 1940-es népszámlálás alapján gyakorlatilag „megszűnt” a svábság létezni, majd 1960-ban arányuk a korábbi érték háromszorosára növekedett, elérte a 3%-ot. Sajnos, azóta ismét a csökkenő tendencia a domináló, 1%-ot mutatott a két legutóbbi adatgyűjtés. E az érték azonban majdnem hatszor kevesebb, mint a tanácsi felmérés 5,9%-a.

Mindezek után csak abban reménykedhetünk, hogy a hagyományos falusi közösségek felbomlása és az erőteljes beolvadás nem eredményezi a jövőben a tolnai német nemzetiség teljes eltűnését.

8. ábra. A lakosság anyanyelv szerinti %-os arányának változása Tolna megyében 1880–1990 között. – a = magyarok; b = németek; c = egyéb nemzetiségek

Veränderung der muttersprachlichen Verteilung der Bevölkerung im Komitat Tolna zwischen 1880 und 1990. – a = ungarisch; b = deutsch; c = sonstige

- BELLÉR B. 1981. A magyarországi németek rövid története. – Budapest, 74 p.
- DÁVID Z. 1980. A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. – Valóság 8. pp. 88–98.
- FEHÉR I. 1988. A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950. – Budapest, 172 p.
- FÉNYES E. 1851. Magyarország geographiai szótára I–II. – Reprint, Budapest, 285 p. + 350 p.
- FÜR L. 1982. Nemzetiségi kérdés, nemzetiségtudományi kutatások. – Valóság 1. pp. 37–42.
- HOÓZ I.–KEPECS J.–KLINGER A. 1985. A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban. – Budapest, 124 p.
- HARTMANN, R. 1935. Die Schwäbische Türkei in 18. Jahrhundert. – Budapest, 50 p.
- KOMANOVICS J. 1988. A német nemzeti kisebbségek és a kollektív felelősségre vonás kérdése a II. világháború után. – Pécs
- THIRRING L. 1981. Az 1941. évi népszámlálás. – Budapest, KSH,
- THIRRING L. 1988. A népszámlálások története és jellemzői, II. rész, 1920–1941. – Budapest.
- TILKOVSKY L. 1989. Hét évtized a magyarországi németek történetéből, 1919–1989. – Budapest, 156 p.
- TÓTH Á. 1993. Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. – Kecskemét, 196 p.
- WEIDLEIN J. 1937. A Tolna megyei német telepítések. – Hely nélkül, 44 p.
- ZIELBAUER GY. 1989. Adatok és tények a magyarországi németek történetéből, 1945–1949. – Budapest, 134 p.
- ZIELBAUER GY. 1994. A legújabb kori népvándorlás Magyarországon 1940–1950. – Szombathely, 32 p.

SCHICKSAL DER DEUTSCHEN DES KOMITATS TOLNA VON DER ANSIEDLUNG BIS HEUTE

von Z. Szenyéri

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Aufsatz ist eine historisch-geographische Analyse der wichtigeren Prozesse und Erscheinungen der deutschen Bevölkerung im Komitat Tolna dargestellt. Dieses Komitat gehört zur sog. "Schwäbischen Türkei", die auch heutzutage das größte Gebiet der ethnischen Minderheiten in Ungarn ist. Die Deutschen sind im Laufe des 18. Jahrhunderts angesiedelt und hauptsächlich in hügeländischen Teilen des Komitates entstanden größtenteils deutschbewohnte Gemeinden.

Im Laufe der Zeiten veränderten sich auch die räumliche Verteilung, Anzahl und Struktur der Ungarn-deutschen im Komitat, aber bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs bildeten die Deutschen hier eine bedeutende ethnische Gruppe. Diese Situation veränderte sich völlig in der zweiten Hälfte des 40er Jahren, als die Mehrheit der Deutschen auch aus Komitat Tolna vertrieben wurde. So sind die früheren kompakt Blöcke der Deutschen aufgelöst und heutzutage ist der Anteil der deutschen Bevölkerung im Komitat ziemlich gering.

Übersetzung von Z. DÖVÉNYI